

e-ISSN: 2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Pamukkale University Journal of Divinity Faculty

Güz/Autumn, 2025, 12 (2), 24-43

ABBÂSÎ İHTİLALİNİN GİZLİ KAHRAMANLARINDAN BÜKEYR B. MÂHÂN'IN HAYATINA
ANALİTİK BİR BAKIŞ

Abbâsîd Revolution's Unsung Hero: A Analitic View of Bukayr Ibn Mâhân's (127/745) Life

Ümit ESKİN

Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, İslam Tarihi Anabilim Dalı, umiteskin@gmail.com, ORCID: [0000-0001-7159-836X](https://orcid.org/0000-0001-7159-836X).

Murat BIYIKLI

Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, İslam Tarihi Anabilim Dalı, muratbiyikli@erciyes.edu.tr, ORCID: [0000-0002-3432-3727](https://orcid.org/0000-0002-3432-3727).

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types:	Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi / Received:	01.09.2025
Kabul Tarihi / Accepted:	13.10.2025
Yayın Tarihi / Published:	31.12.2025
Cilt / Volume:	12
Sayı / Issue:	2
Sayfa/ Pages:	24-43

Atıf / Cite as: Eskin, Ümit. Bıyıklı, Murat. "Abbâsî İhtilalinin Gizli Kahramanlarından Bükeyr B. Mâhân'ın Hayatına Analitik Bir Bakış" (Abbâsîd Revolution's Unsung Hero: A Analitic View of Bukayr Ibn Mâhân's (127/745) Life). *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-Pamukkale University Journal of Divinity Faculty* 12/2 (2025), 24-43. Doi: 10.17859/pauifd.1775560.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, Turnitin intihal tarama programı ile taranmıştır. Ayrıca iki hakem tarafından da incelenmiştir. / This article has been scanned with Ithenticate plagiarism screening program. Also this article has been reviewed by two referees.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest: Yazar çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. The Author declared that there is no conflict of interest

Finansal Destek / Grant Support: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAUİFD) 12 (2) 2025: 24-43

ABBÂSÎ İHTİLALİNİN GİZLİ KAHRAMANLARINDAN BÜKEYR B. MÂHÂN'IN HAYATINA ANALİTİK BİR BAKIŞ*

Ümit ESKİN**
Murat BIYIKLI***

Öz

Abbâsî İhtilali, İslâm tarihinde bir dönüm noktası olup bu başarının arkasında yaklaşık otuz yıl süren gizli bir davet ve teşkilatlanma süreci yatmaktadır. Bu makale, söz konusu sürecin kilit figürlerinden biri olmasına rağmen hakkında doğrudan müstakil bir çalışma bulunmayan Bükeyr b. Mâhân'ın hayatını ve Abbâsî davetindeki rolünü analitik bir bakış açısıyla incelemeyi amaçlamaktadır. Baş dâî Meysere en-Nebbâl'in vefatının ardından hareketin Kûfe'deki liderliğine getirilen Bükeyr, dağınık haldeki propagandayı merkezî ve hiyerarşik bir teşkilata dönüştürmüştür. Humeyme'deki İmam ile Horasan'daki davetçiler arasında kilit bir köprü vazifesi görmüş, on iki nakîb ve yetmiş dâîden oluşan örgütlenmeyi tesis ederek davetin Horasan'da kök salmasını sağlamıştır. Ayrıca, ihtilalin veziri olacak Ebû Seleme el-Hallâl ve askerî lideri olacak Ebû Müslim el-Horasânî gibi Abbâsî Devleti'nin kuruluşunda merkezî rol oynayacak isimleri harekete kazandırması, onun stratejik önemini ortaya koymaktadır. Çalışma, Bükeyr'in şahsî fedakârlıklarını, kriz yönetimi becerilerini ve teşkilatçılık dehasını analiz ederek onun ihtilalin başarısındaki vazgeçilmez yerini tespit etmektedir. İhtilalin zaferini göremeden vefat etmiş olsa da Bükeyr'in kurduğu yapının, Abbâsîlerin iktidara yürüyüşünün temelini oluşturduğu sonucuna varılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Abbâsîler, Davet, İhtilal, Bükeyr b. Mâhân, Nakîb.

Abbâsid Revolution's Unsung Hero: A Analitic View of Bukayr Ibn Mâhân's (127/745) Life

Abstract

The Abbâsid Revolution was a turning point in Islamic history, and behind this success lay a secret call and organizational process that lasted for nearly thirty years. This article aims to examine the life of Bükeyr b. Mâhân, one of the key figures in the process in question, and his role in the Abbasid call, from an analytical perspective, despite the absence of any independent study directly concerning him. After the death of Maysarah al-Nabbâl, the chief da'î of the Abbasid revolution, Bukayr, who was appointed as the leader of the movement in Kûfa, transformed the scattered propaganda efforts into a centralized and hierarchical organization. He served as a vital link between the Imâm in Humaymah and the du'ât in Khurâsân, establishing an organizational structure composed of twelve nuqabâ' and seventy du'ât, thereby ensuring that the da'wah took root in Khurâsân. Moreover, his recruitment of key figures such as Abû Salama al-Hallâl, who would become the vizier of the revolution, and Abû Muslim al-Khurâsânî, who would become its military leader, highlights his strategic importance in the foundation of the Abbasid state. This study identifies Bukayr's

* Yazar makalede *Etik Kurul İzni* gerektirecek bir durum bulunmadığını beyan etmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, İslam Tarihi Anabilim Dalı, umiteskin@gmail.com, ORCID: [0000-0001-7159-836X](https://orcid.org/0000-0001-7159-836X).

*** Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, İslam Tarihi Anabilim Dalı, muratbiyikli@erciyes.edu.tr, ORCID: [0000-0002-3432-3727](https://orcid.org/0000-0002-3432-3727).

indispensable role in the success of the revolution by analyzing his personal sacrifices, crisis management skills, and organizational genius. Although he died before witnessing the triumph of the Abbasid revolution, it is concluded that the structure Bukayr established laid the foundation for the Abbasids' rise to power.

Keywords: Islamic History, Abbāsids, Da'wa, Revolution, Bukayr Ibn Māhān, Naqīb.

Structured Abstract

The Abbasid Revolution, a watershed in Islamic history, achieved success by bringing Umayyad rule to an end after nearly three decades of clandestine da'wa and systematic organization. This article offers an analytical examination of Bukayr b. Māhān -one of the most pivotal yet understudied figures behind that success- focusing on his life and his indispensable role in the revolutionary mobilization. Although Bukayr died before he could witness the triumph of the revolution, the structure he designed and developed laid the foundations for the Abbasids' ascent to power. It is also reported that he held certain posts under the Umayyad officials Yazīd b. al-Muhallab and Junayd b. 'Abd al-Rahmān. While information about these assignments is scant, even such limited responsibilities furnished him with experience that later proved consequential for the efficacy of the anti-Umayyad da'wa. In the movement's early years, following the death of the Kufan leader Maysara al-Nabbāl, Bukayr was appointed chief dā'ī. Upon assuming this office, he transformed disparate propaganda activities into a coherent hierarchical apparatus. Among his greatest achievements was forging a sturdy bridge between the Imam residing at al-Ḥumayma in Syria (Bilād al-Shām) and the movement's principal human-resource base in Khurāsān. In this connection, he established in Khurāsān a highly organized network comprising twelve naqībs (senior representatives) and seventy dā'īs, enabling the da'wa to take root in the region and spread in a disciplined fashion. Bukayr's strategic acumen was not confined to organizational design. His recruitment of two figures who would play central roles in the establishment of the Abbasid state attests to his foresight and influence. The first was Abū Salama al-Khallāl, later his son-in-law and the revolution's vizier; the second was Abū Muslim al-Khurāsānī, the movement's legendary military leader who carried the revolution to victory. According to one report, when Bukayr was imprisoned for debt, he met Abū Muslim, was struck by his intelligence, purchased him, and subsequently presented him to the Abbasid Imam Ibrāhīm. The incorporation of these two figures elevated the revolution's political and military capacity to its zenith. A man of exceptional personal sacrifice, Bukayr b. Māhān devoted all his wealth and property to the da'wa, even falling into debt and imprisonment in the process. Over time, he became one of the most trusted confidants of Imām Muḥammad b. 'Alī and his successor Imām Ibrāhīm. To safeguard secrecy, he frequently shuttled in the guise of a merchant between al-Ḥumayma and Khurāsān. He also demonstrated cool-headed crisis management: dispatched by the Imam to Khurāsān when a propagandist named Hidāsh deviated from the movement's main line, he restored authority in the region; during the Zayd b. 'Alī uprising, he prevented Abbasid sympathizers from being exposed, thereby preserving the movement's clandestinity. In sum, this study concludes that through his personal sacrifices, crisis-management skills, and organizational genius, Bukayr b. Māhān stands among the invisible architects of the Abbasid Revolution. Although he died in 127/745, only a few years before the revolution's ultimate success, the robust structure he built, the leaders he cultivated, and the strategic initiatives he launched constituted essential preconditions for the Abbasids' overthrow of the Umayyads and their rise to power.

GİRİŞ

Abbāsî daveti ve mücadelesi yaklaşık bir asırlık Emevî hâkimiyetini bitirdiği gibi Abbās (ö. 32/653) soyunun hilafet makamına gelmesini sağlamıştır. Ancak bu davetin başarıyla gerçekleşmesi yaklaşık otuz iki yıl boyunca süren çetrefilli ve kanlı bir mücadelenin neticesinde olmuştur. Abbāsî propaganda sürecinin ortaya çıkışına

bakıldığında Hz. Peygamber'in (s) (ö. 11/632) vefatının ardından amcası Abbâs ve oğlu Abdullah (ö. 68/687-88) siyasal olayların içinde kısmen yer almış ve genellikle ilmî faaliyetlerle iştigal etmişlerdi. Hz. Peygamber'in ömrünün son zamanlarında Abbâs, emirliğin sonrasında kimde olacağını sorması için Hz. Ali'yi (ö. 40/661) Hz. Peygamber'e göndermek istemiştir. Ancak Hz. Ali'nin onun bu isteğini geri çevirmesiyle Abbâs'ın bu işin en azından Hâşimoğulları'ndan birinde kalması düşüncesi hâkim kalmıştır.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra Abbâs, Hz. Ali'ye biat etmek istemiş, ısrarla onu teşvik etmesine rağmen onun bu girişiminden de bir sonuç çıkmamıştır. Hz. Ebû Bekir'in (11-13/632-634) Sakîfetü Benî Sâide'de biat almasından¹ sonra ise Abbâs da Hz. Ebû Bekir'e (ö. 13/634) biat etmek zorunda kalmıştır. Abbâs'ın sonraki süreçte Hz. Ali adına yaptığı girişimler de etkili olamamıştır. Her üç halifeden de itibar gören Abbâs, Hâşimoğulları'nın iktidarını göremeden Hz. Osman dönemi (23-35/644-656), 32/653 senesinde² Medine'de vefat etmiştir.³ Oğlu Abdullah, Hz. Ali'nin iktidarı süresince (35-40/656-661) yaşanan önemli hadiselerde amcaoğlunun yanında yer almıştır. Muâviye'nin (41-60/661-680) iktidarındaysa Abbâsoğulları siyasi hadiselerden uzak kalmıştır. Özellikle Abdullah b. Abbâs, Yezîd'e (60-64/680-683) biati reddetmiş ve Tâîf'te vefat etmiştir.⁴ Abdullah'ın oğlu Ali de babası gibi siyasetten uzak durmuş bir süre Emevî ailesine karşı ılımlı bir siyaset izlemiştir⁵ ancak Emevî halifesi I. Velîd (86-96/705-715)

¹ Muhammed b. Ömer b. Vâkıd es-Sehmî el-Eslemî Ebû Abdullah el-Vâkıdî, *er-Ridde me'a nebzeti min futûhi'l-İrâk ve zikri'l-Musennâ b. Hârise eş-Şeybânî*, thk. Yahyâ el-Cebûrî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1410/1990), 32-47; Ebû Ca'fer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid et-Taberî, *Târîhu't-Taberî: Târîhu'r-rusul ve'l-mülûk*, thk. Arîb b. Sa'd el-Kurtubî (Beyrut: Dâru't-Türâs, 1387), 3/203-206; Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, thk. Abdullah İsmail es-Sâvî (Kahire: Dâru's-Sâvî, ts.), 247; Ebû'l-Kâsım 'Abdurrahman b. 'Abdullâh b. Ahmed es-Suheyli, *er-Ravd'ul-unuf fî şerhi's-Sîreti'n-Nebevîyye*, thk. 'Umar 'Abdusselâm es-Selâmî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1421/2000), 7/587-590; Ebû'l-Hasan İzzeddîn Ali b. Muhammed b. Abdülkerîm İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyye, 1417/1997), 2/187-192.

² Ahmed b. Hibbân b. Mu'az b. Ma'bed et-Temîmî İbn Hibbân, *Meşâhîru 'ulemâi'l-emsâr ve a'lâmu fukahâi'l-aktâr*, thk. Merzûk 'Alî İbrâhîm (el-Mansûra: Dâru'l-Vefâ, 1411/1991), 28.

³ Ebû'l-Hasan İzzeddîn Ali b. Muhammed b. Abdülkerîm İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-ğâbe fî ma'rifeti's-Sahâbe*, thk. 'Alî Muhammed Mu'avvîd - 'Âdil Ahmed 'Abdulmevcûd (b.y.: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415/1994), 3/163.

⁴ Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzurî, *Ensâbu'l-eşrâf*, thk. Suheyl Zekkâr - Riyâd ez-Ziriklî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1996), 3/294.

⁵ Muhammed b. Ebî Bekr b. 'Abdullâh et-Tilimsânî el-Burrî, *el-Cevhere fî Nesebi'n-Nebî ve Ashâbi'l-Aşere*, thk. Muhammed et-Tûncî (Riyad: Dâru'r-Rifâ'i, 1403/1983), 2/24; Ebû'l-Abbâs Şemseddîn Ahmed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr el-Bermekî el-İrbilî İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'î'z-zamân mimma sebete bi'n-nakl evî's-semâ' ev esbetehü'l-ayân*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru Sadr, 1900), 3/276; Ebû's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed Arnavut Türkî Mustafa (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2000), 21/132; Ebû Muhammed Afîfüddîn Abdullâh Tayyib b. Abdillâh b. Ahmed Bâ Mahreme, *Kılâdetü'n-nahr fî vefeyâti a'yânî'd-dehr*, thk. Bû Cum'a Mekkî, Hâlid Zevârî (Cidde: Dâru'l-Menhâc, 1428/2008), 2/56.

tarafından baskıya uğrayınca Dimaşk'ı terk etmiş ve Suriye'nin hac yolu güzergâhında yer alan Humeyme'ye⁶ gitmeye mecbur olmuştur (95/714).⁷

Ali b. Abdullah'ın Humeyme'ye gelmesi Emevîler'e karşı oluşacak en güçlü muhalefet hareketinin ilk evresi olmuştur. Öte yandan Hâşimoğulları'nın bir diğer kolunu oluşturan Abbasoğulları'nın amcaoğulları Ali evladı ve destekçileri (Şiîler) de Muâviye'ye kaptırdıkları hilafet için Emevîlerle mücadelelerine devam etmektedir. Alievladı'ndan Muhammed b. Hanefiyye'nin (ö. 81/700) oğlu Ebû Hâşim (ö. 98/716-17) de ikametgâhını Humeyme'ye nakletmiştir.⁸ Burada o, Abbâsîler ile temasa geçmiş ve 98/716-717 yılında vefat etmeden önce imameti Muhammed b. Ali b. Abdullah'a vasiyet etmiştir.⁹ Böylece Abbâsîler imamet hakkını elde ettikleri gibi davetin ilk aşamasında bir kısım Hz. Ali taraftarlarının desteğini sağlamışlardır.

Humeyme'de Emevîler'e karşı muhalefet hareketleri arasında başarıya ulaşacak olan Abbâsî gizli yapılanması 100/718'de kurulmuştur. Bu tarih aynı zamanda Ömer b. Abdülazîz'in hilafetine (99-101/717-720) denk gelmektedir.¹⁰ Onun, dönemindeki ılımlı kişiliği ve oluşturduğu barışçıl ortam Abbâsî ihtilalinin yönetim kadrosu tarafından bir fırsat olarak değerlendirilmiştir. Humeyme ile birlikte hareket üç merkezde yoğunlaşmıştır. Hareketin temellerinin atıldığı yer Humeyme ve propagandacıların esas örgütlendiği ve davet sürecinin fiili hareketinin gerçekleştiği yer Horasan olmuştur.¹¹

Üçüncü merkezse Humeyme ile Horasan arasında ara merkez, teşkilatlanma ve haberleşme yeri olan, Hz. Ali zamanından itibaren Emevîlere karşı farklı zamanlarda sert tedbirlerle susturulan ciddi bir muhalefet hareketinin oluştuğu Kûfe olmuştur. Kûfe'nin Şam ile Horasan'ın ortasında yer alması hareketin buradan yönlendirilmesini

⁶ Humeyme'ye yerleşmeleri hakkında bk. İbn Vâzih Ahmed b. İshâk b. Ca'fer el-Ya'kûbî, *el-Büldân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2002), 164; Ayrıca Humeyme'nin neresi olduğu konusunda farklı rivayetler için bk. Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdülazîz b. Muhammed el-Bekrî, *Mu'cemu me'sta'cem min esmâ'il-bilâd ve'l-mevâzî* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1403), 2/469; Şihâbüddîn Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-büldân* (Beyrut: Dâru's-Sadr, 1995), 2/307; Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Muhtasâru târîhi Dimaşk libni Asâkir*, thk. Ruhiye en-Nehhas, Riyâd Abdülhamid Murad, Muhammed Mutî' (Dimaşk/Suriye: Dâru'l-Fikr, 1402/1984), 23/211; Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. 'Abdurrahmân b. Yûsuf el-Kelbî Cemâluddîn el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâ'il-ricâl*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400/1980), 26/153.

⁷ Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed eş-Şâbüstî, *ed-Deyârât*, thk. Korkîs Avvâd (Beyrut: Dâru'r-Râidî'l-Arabî, 1406/1986), 216.

⁸ Meçhul, *Ahbârü'd-devleti'l-Abbâsiyye ve fî ahbârü'l-Abbâs ve veledihî*, thk. Abdülazîz Dûrî-Abdülcebbâr el-Muttalibî (Beyrut: Dâru't-Talîa, 1971), 188.

⁹ Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ- mutemmimu't-tâbî'in*, thk. Ziyâd Muhammed Mansûr (Medine: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1408/1987), 244; Meçhul, *Ahbâr*, 186; İbn Manzûr, *Muhtasâru târîhi Dimaşk*, 23/112; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-târîh*, 4/108.

¹⁰ Meçhul, *Ahbâr*, 192-193.

¹¹ Ebû Yahyâ Zekerîyyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-'ibâd* (Beyrut: Dâru's-Sadr, ts.), 198-199.

kolaylaştırmıştır. Nitekim Bükeyr b. Mâhân'ın aralarında bulunduğu baş dâîler bu şehirden faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Son derece gizlilik esasına göre yürütülen davet ve propaganda süreci ilk dönemlerinde bireysel manada ağır kovuşturma ve darbelere uğrasa da Abbâsî taraftarları faaliyetlerinden hiçbir şekilde vazgeçmemiştir. Oldukça girift bir yapıda olan teşkilatlanma davetin uzun yıllar boyunca açığa çıkmamasını sağlamıştır.

Humeyme ve Kûfe'de Arapların çoğunlukta olduğu bir yapı varken Horasan'da mevalinin çoğunlukta olduğu bir nüfus bulunmaktadır. Hareket Emevîlerin baskısından kurtulmak isteyen Kûfe'de destek görse de esas insan kaynağını mevalinin çoğunluğunu oluşturduğu Horasan bölgesi sağlamıştır.¹²

Gözden uzak örgütlenen Abbâsî ihtilalinin hazırlık safhasında davet zamanla örgütsel bir hiyerarşi de kazanmış ve böyle yönetilmiştir. Humeyme'deki İmam ve Kufe'deki baş davetçi haricinde Horasanda yetmiş davetçi (dâî)¹³ ve onların içerisinde on iki kişi üst düzey temsilci (nakîb)¹⁴ seçilmiştir. Büyük bir gizlilik içinde yürütülen Abbâsî davet sürecinde nakîb ve dâîler kendilerini bir iktidar isteklisi olmaktan çok, Allah tarafından istenilen değişikliğin aracılığı olarak tanıtmışlardır. Biat kendileri için değil ileride Hz. Peygamber ailesinden, üzerinde ittifak edilecek bir şahıs adına *er-Rızâ min Âli Muhammed* parolası üzerinden alınmıştır.¹⁵

İşte bu örgütlenme safhasında bazı kimselerin üstün gayret ve çabaları, davetin büyümesi ve başarıya ulaşmasında kritik bir rol oynamıştır. Harekette Arapların mı yoksa mevalinin mi daha etkin olduğu hususunda farklı görüş ve tartışmalar olmakla beraber özellikle erken safhada önemli görevler üstlenen hareket mensuplarının derinlemesine ve farklı yönlerden incelenmesi müphemlikleri ortadan kaldırmaya yardımcı olacaktır.

Yukarıda zikredilen noktalardan hareketle yapılan bu çalışma, davetin hazırlık safhasında Meysere en-Nebbâl'in ardından baş dâî/davetçi olarak faaliyet yürüten ve hareketi basit bir yapıdan daha organize bir teşkilata dönüştürecek olan Bükeyr b. Mâhân'ın hayatı, faaliyetleri ve Abbâsî hareketine olan katkılarını kapsamlı bir şekilde incelemeyi amaçlamaktadır. Emevî hilafetinin son dönemlerinde ve Abbâsî hareketinin yükselişi etrafında şekillenen Bükeyr'in bu biyografik çalışması, onun hayatı, ailesi,

¹² Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, 4/81.

¹³ Meçhul, *Ahbâr*, 221-222.

¹⁴ Geniş bilgi için bk. Murat Bıyıklı, *Abbâsî İhtilalinin Mimarları (Muhammed b. Ali ve İbrâhim b. Muhammed)* (Konya: Hikmetevi Yayınları, 2023), 76-78.

¹⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 7/358; Ebû Ali Ahmed b. Muhammed İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve te'âkibü'l-himem*, thk. Ebu'l-Kâsım İmâmî (Tahran: Seruş, 2000), 3/266; Şemseddin Ebu'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu b. Abdillâh Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zamân fî tevârîhi'l-a'yân* (Dimeşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1434/2013), 11/381; Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn = Kitâbü'l-İber ve divânü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmî'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men âsârahüm min zevî's-sultânî'l-ekber*, thk. Halîl Şehâde (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1408/1988), 3/147.

Abbâsî hareketine katılmadan önceki faaliyetleri, Abbâsî hareketi içindeki rolü ve bu rolün tarihi önemi üzerine odaklanmaktadır.

Abbâsî ihtilalini ele alan hemen her çalışmada davetin organizasyon safhasında Bükeyr'in faaliyetlerine değinilmekle birlikte, onun şahsına dair müstakil bir makaleye rastlanmamaktadır. Onun hakkında Türkçe, Arapça, Farsça ve İngilizce kısa ansiklopedi maddeleri bulunmaktadır.¹⁶ Bu maddeler onun hayatını bir nebze sunsa da onun hayatının müstakil çalışılarak davetteki konumunun daha net bir şekilde ortaya çıkarılması Abbâsî ihtilalinin köklerine inmede ve hareketi anlamada faydalı olacaktır.

1. Nesebi, Ailesi ve Kişiliği

Bükeyr b. Mâhân'ın künyesi Ebû Hâşim el-Hârisî¹⁷ olup doğum tarihi tam olarak bilinmemektedir. Hakkındaki rivayetler karışıktır. Bükeyr'in babası davetin ilk destekçilerinin de yer aldığı Kûfe'deki Müsliyeoğulları kabilesinin mevlası olup kendisinin, mezkûr kabileden soylu bir hanımefendiyle evliliklerinden Bükeyr dünyaya gelmiştir.¹⁸ Müsliyeoğulları kabilesi Yemenî kabilelerden Mezhîc'e mensuptur.¹⁹ Taberî'de geçen ve onun söylediği ifade edilen Farsça bir sözden hareketle Bükeyr'in aslen Fars kökenli olabileceği de ihtimal dâhilindedir.²⁰ Bazı kaynaklar onun Sicistan asıllı olduğunu²¹ kimileri de Horasan'ın Merv bölgesine yakın bir köy olan Hurmuzfarrah'ta doğduğunu belirtmektedir.²²

Abbâsî dâileri arasında zikredilen Külsûm b. Bükeyr, muhtemelen Bükeyr b. Mâhân'ın oğlu olmalıdır.²³ Onun oğullarından bir diğeri ise Ömer'dir.²⁴ Yezîd b. Mâhân, Bükeyr b. Mâhân'ın kardeşi olup hakkında fazla bir bilgi bulunmamaktadır.²⁵ Bükeyr b. Mâhân'ın diğeri bir kardeşinin Abbâsî davetinde yer alan Îsâ b. Mâhân olduğu da tahmin edilir. Ancak Îsâ b. Mâhân'ın Horasan'ın başşehri Merv'in yerlileri arasında

¹⁶ “Bükeyr b. Mahan”, *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi* (İstanbul: Anadolu Yayıncılık, 1983), 22/1195-1196; Dominique Sourdel, “Bukayr b. Mâhân”, *The Encyclopaedia of Islam (Second Edition)*, ts.; Saleh Said Agha, “Bukayr b. Mâhân”, *Encyclopaedia of Islam (3. Edisyon)* (Erişim 01 Mayıs 2025); ‘Abbâs Zaryâb, “Bokayr b. Mâhân”, *Encyclopaedia Iranica* (Erişim 01 Mayıs 2025).

¹⁷ Ebü'l-Kâsım Sikatüddîn Ali b. Hasan b. Hibetullâh İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, thk. Amr b. Garâme el-Amrî (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1415/1995), 10/388; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 10/171.

¹⁸ Meçhul, *Ahbâr*, 191.

¹⁹ Hakan Temir, *Nesep Atlası* (İstanbul: MÜİFV Yayınları, 2021), 170.

²⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 7/441-442.

²¹ Salih Hamarine, *Buhûs ve dirasât fî'd-da'veti'l-Abbâsiyye ve'l-asri'l-Abbâsiyyi'l-evvel* (Amman: Dâru'l-Yenâbi', 2004), 27.

²² Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur el-Mervezî es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, ed. Abdullah Ömer el-Bârûdî (Beyrut: Dâru'l-Cinân, 1988), 5/635.

²³ Meçhul, *Ahbâr*, 222.

²⁴ Ebû Bekr Muhammed b. Halef b. Hayyân b. Sadaka ed-Dabbi el-Bağdâdî Vekî', *Âhbâru'l-kudât*, thk. 'Abdul'azîz Mustafâ el-Merâğî (Beyrut: el-Mektebetu't-Ticâriyyetu'l-Kubrâ, 1366/1947), 1/70.

²⁵ Meçhul, *Ahbâr*, 194.

zikredildiğinden²⁶ bu bilgi doğru olmasa gerektir. Anlaşıldığı üzere Abbâsî ihtilalinin önderlerinden olan Bükeyr b. Mâhân ile İsâ b. Mâhân'ın baba adları benzerlik taşımaktadır. Batılı araştırmacılardan Crone ise Bükeyr ve İsâ'nın kardeş olabileceklerini düşünmektedir ve İsâ b. Mâhân'ın Benevî Ailesinin kurucusu olduğunu, Abbâsî ihtilalinden sonra siyasi mücadeleler hasebi ile bertaraf edildiğini belirtmektedir.²⁷ Bükeyr'in ayrıca Hamâme adında bir kızı olduğu zikredilir. Bükeyr, davetin önemli isimlerinden biri olacak olan Ebû Seleme el-Hallâl'ı bu kızı ile evlendirmiştir. Bu haseple Ebû Seleme, Bükeyr'in damadı olmuştur.²⁸ Ayrıca Bükeyr'in vefatından çok kısa bir süre önce yine bir evlilik gerçekleştirdiği aktarılır.²⁹

Bükeyr, aşağıda zikredileceği üzere harekete sıkı bir şekilde bağlanarak malını, servetini ve vaktini davet için harcamış hatta hapse düşmüştür. O, insani ilişkilerinin kuvvetli olması ve yetenekli biri olması hasebi ile davetin baş organizatörlerinden biri olmuş ve bunu uzun yıllar devam ettirmeyi başarmıştır. Nitekim ihtilal hareketinin en önemli kaynağı onu tanıtırken "akıllı ve kıvrak zekalı", "dört bir yanı, yaban illeri gezmiş" biri olarak aktarmaktadır.³⁰

2. Abbâsî Daveti Öncesi Hayatı

Bükeyr b. Mâhân'ın gençliği ve Abbâsî daveti öncesi hayatı hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Abbâsî daveti öncesinde Emevîlerin hizmetinde yer almıştır. Ancak Emevîlerle bağlantısı hakkında sınırlı bilgi vardır. Onun Emevî hizmetinde Emevî vali ve kumandanlarından Yezîd b. Mühelleb (ö. 102/720) komutasında Horasan ve Cürçan'daki savaşlarda yer aldığı aktarılır.³¹ Bir diğer görevi ise Emevîler'in Sind valiliğini 105/723-724 ile 111/729-730 yılları arasında yürüten Cüneyd b. Abdurrahman'ın yanındaki faaliyetleridir. Bu görevin tarihi tartışmalı olduğundan mezkûr bilgi, Abbâsî davetine katılımı başlığında değerlendirilecektir.

Abbâsî hareketine katılmadan önceki faaliyetlerinden Emevî yönetiminde görev alan bir kişi olduğu anlaşılmaktadır. Elbetteki onun bu görevleri çeşitli açılardan tecrübeler elde etmesini sağladığı gibi Emevîler'e karşı yürütülecek bu hareketin başarıya ulaşmasında önemli bir yer tutacaktır.

3. Davet Sürecine Dahil Oluşu ve Faaliyetleri

Kûfe, Emevî karşıtı hareketlerin yoğunlaştığı ve proto-Şii düşüncelerin yaygın olduğu bir merkezdi. Kûfe'nin Hz. Ali, Hz. Hasan (ö. 49/669) ve Hz. Hüseyin'e (ö. 61/680)

²⁶ Meçhul, *Ahbâr*, 217, 220.

²⁷ Patricia Crone, *Slaves on Horses: the Evolution of the Islamic Polity* (Cambridge: Cambridge University Press, 1980), 178; Aykut Özbayraktar, "Râfi' b. Leys İsyanı", *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6 (Aralık 2019), 178.

²⁸ Meçhul, *Ahbâr*, 249.

²⁹ Meçhul, *Ahbâr*, 249.

³⁰ Meçhul, *Ahbâr*, 196.

³¹ Meçhul, *Ahbâr*, 191; Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd*, 198.

karşı tutumu ve sonrasında gelişen Tevvâbûn³² (65/685) hareketi zamanla Kûfe'yi Şîî düşüncesinin merkezi ve müdafisi haline getirmiştir. Ebû Hâşim'in mücadeleyi Muhammed b. Ali'nin şahsında birleştirmesi ile Kûfe'de görevli isimler *er-Rızâ min Âli Muhammed* için çalışmaya başlamıştır. Bükeyr, Kûfe'de tâbi olduğu kabilenin de etkisiyle olsa gerek bu düşüncelerle tanışmış ve kısa sürede Abbâsî hareketinin saflarına katılmıştır. Abbâsî hareketi, Emevî yönetimini devirmeyi ve Abbâsî hanedanını iktidara getirmeyi amaçlayan bir propaganda ve isyan hareketidir. Bükeyr'in bu harekete katılması, onun ideolojik bir dönüşüm geçirdiğini ve Emevî yönetimine karşı aktif bir muhalif haline geldiğini göstermektedir. Şüphesiz onun bu dönüşüm ve değişimi yaşamasında, Kûfe'nin ve bulunduğu ortamın büyük etkisi olmuştur.

Bükeyr'in davetin ilk dönemlerinde maddi konumunun güçlü olduğu anlaşılmaktadır. Sind bölgesindeki kardeşi Yezîd'den kalan miras³³ ve aşağıda bahsedileceği üzere Emevî valisi Cüneyd b. Abdurrahmân ile olan yakınlığı sayesinde maddî taltifler elde etmiştir.³⁴

3.1. Abbâsî Davetine Katılışı

Bükeyr b. Mâhân'ın Abbâsî davetine katılımı hususunda farklı rivayetler yer alır. *Ahbâr*'da geçen rivayete göre İmam Muhammed, davet adına yaptığı ilk toplantısını Humeyme'de gerçekleştirmiştir. Bu toplantıya katılan Kûfe sorumlusu Seleme b. Büceyr, Kûfe'den harekete tâbi olan isimler arasında Bükeyr'i de zikretmiştir.³⁵ Seleme b. Büceyr'in kısa bir müddet sonra vefatı akabinde bu haberi Humeyme'ye bildiren isim Bükeyr olmuştur.³⁶ *Ahbâr*'da ayrıca onun kardeşinden kalan mirası almak için Muhammed b. Ali'den izin alması ve oraya gidişi ile bölgeye davet amacıyla görevlendirilen ilk dâî olduğu bilgisi yer alır.³⁷ Bükeyr'in davet sürecinin en başından beri adından söz ettirdiği görülmektedir. Bir süre sonra tâbi olduğu kabilesi Müsliyeoğulları'ndan ve davetin Kûfe'deki lideri Meysere en-Nebbâl'in vefat etmesi üzerine Abbâsî hareketinin başına getirilmiştir.³⁸

Taberî ve Dîneverî'de anlatıldığına göreyse Bükeyr b. Mâhân, Cüneyd b. Abdurrahman el-Mürî'nin yanında kâtip olarak çalışmış ve Cüneyd'in görevinden azledilmesinden sonra Kûfe'ye dönmüştür. Burada Bükeyr, davetçiler Ebû İkrime, Meysere ve Muhammed b. Huneys ile tanışmış ve onların davetini kabul ederek harekete katılmıştır. Hatta elde ettiği malları davet yolunda infak etmiştir. Meysere ölünce de Muhammed b. Ali, Bükeyr b. Mâhân'ı onun yerine atamıştır.³⁹ Ancak Cüneyd b.

³² Hz. Hüseyin'in intikamını almak için harekete geçen ilk zümredir.

³³ Meçhul, *Ahbâr*, 201-202.

³⁴ Meçhul, *Ahbâr*, 201.

³⁵ Meçhul, *Ahbâr*, 191-192.

³⁶ Meçhul, *Ahbâr*, 196.

³⁷ Meçhul, *Ahbâr*, 200.

³⁸ Belâzürî, *Ensâbu'l-eşraf*, 4/116-117.

³⁹ Taberî'de vali Cüneyd'in azlinden sonra Kûfe'ye geldiği zikredilir. Dîneverî'de ise vali Cüneyd'in yanında kaldıktan sonra Kûfe'ye döndüğü belirtilir ve azille ilgili bir bilgi yer

Abdurrahman'ın Sind valiliğine getirilmesi 105/723-724 yılında, azledilmesi de 111/729-30 yılında olmuştur.⁴⁰ Bu bilgilerden hareketle Bükeyr'in 111/729-30 tarihinde veya sonrasında Sind'den gelmesi gerekmektedir. Ayrıca davetin başındaki Meysere'nin çok erken vefat etmesi akabinde yerine Bükeyr'in atandığı düşünüldüğünde bu anlatıdan ziyade *Ahbâr*'da anlatılanın yani onun daha en başından harekete dâhil olması kuvvetle muhtemeldir. Ancak Cüneyd b. Abdurrahman ile ilgili durum, çeşitli ihtimalleri düşündürmektedir.

Bükeyr'in vali Yezîd b. Mühelleb ile ilgili rivayetleri Cüneyd b. Abdurrahman ile karıştırılmadıysa kanaatimizce Bükeyr, bu -hakkında neredeyse hiçbir detay olmayan- görevi, Abbâsî davetine girdikten sonra Sind bölgesine gittiğinde -ihtimal ki kardeşinden kalan mirası almaya gittiğinde- belli bir müddet gerçekleştirmiş olmalıdır. Ancak bu ihtimal doğru değilse bu sefer de onun vali Cüneyd'in görevi başındayken ya da 111/729-30 yılında azledilmesinden sonra Kûfe'ye geldiği ve harekete bu tarihten itibaren dâhil olduğunu düşünmemiz gerekmektedir. Ancak bu son ihtimal, hareketin erken döneminden itibaren Bükeyr'in yoğun ve stratejik faaliyetleri açısından pek de makul durmamaktadır.

3.2. Abbâsî Hareketindeki Faaliyetleri

Horasan bölgesi, zaman içerisinde Emevî yönetimine karşı isyanların merkezi haline gelmekteydi. Bükeyr'in liderliği altındaki Abbâsî propagandası da burayı hedef haline getirmiş ve burada güçlenmiştir. Onun çalışmaları, Abbâsî hareketinin başarılı olmasında kritik bir rol oynamıştır. İmam Muhammed b. Ali'nin davetin fiili ayağı denilebilecek Horasan bölgesini seçmesinde Bükeyr b. Mâhân'ın da etkili olduğuna dair rivayetler bulunmaktadır.⁴¹ Hatta Bükeyr'in Horasan'ın Cürcân şehrinde Muhammed b. Ali'nin emri ile ilk daveti başlattığı zikredilmektedir.⁴²

Bükeyr, zaman içerisinde Horasan'da genişleyen taraftar kitlesine gittiği dönemlerde İmam Muhammed'in mektuplarını ve mesajlarını ulaştırmaktaydı. Taraftarlara davayı anlatan, neler yapmaları ve nelerden sakınmaları gerektiğini zikreden bu mektuplardan bir diğeri de Bükeyr b. Mâhân hakkındaydı. İmam bu mektupta da Horasanlılardan Bükeyr'e itaat etmelerini, muhalefet etmemelerini istemiş ve ona güvendiği için bu göreve seçtiğini bildirmiştir.⁴³ Bu mektupların okunmasının

almaz. Ebû Hanife Ahmed b. Dâvud b. Venend Dineverî, *Ahbârü't-tivâl*. (Bağdad: Mektebetü'l-Müsenna, ts.), 306-307; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 7/25-26.

⁴⁰ Zabihur Rahman, *Sind Bölgesinin Fethi ve İslamlaşması (H. 15-416/M. 636-1026)* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 101.

⁴¹ Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd*, 198-199.

⁴² Meçhul, *Ahbâr*, 200.

⁴³ Bükeyr b. Mâhân hakkındaki mektup metni şu şekildedir: "Allah, bizi de sizi de kendisine itaatte muvaffak eylesin. Size, benden bir parça olan Bükeyr b. Mâhân'ı gönderdim. Onu dinleyin, ona itaat edin ve (söylediklerini) iyi anlayın. Zira o, Allah'ın seçkin kullarındandır. O, size karşı benim dilim (elçim) ve aranızdaki emînimdir (güvendiğim kişidir). Bu sebeple ona asla karşı gelmeyin ve hiçbir meseleyi onun görüşü olmaksızın karara bağlamayın. Size olan samimi nasihatine ve aranızda Allah'ın nurunu gösterme hususundaki gayretine

ardından Bükeyr onların içlerinde ikamet etmiş ve Horasan'ın köylerinde davet ve propaganda sürecini yürütmüştür.⁴⁴ Horasan'ın farklı şehirlerinde davetçilerle gizli toplantılar yapmış, onların akrabaları aracılığıyla zinet eşyalarına varana kadar davete maddi destek sağlamıştır. Davet için toplanan bu yardımları yine bizatihi kendisi Humeyme'ye İmam'a ulaştırmıştır.⁴⁵

Kûfe'ye sık sık dönen Bükeyr b. Mâhân, orada bulunduğu zamanlarda Horasan'dan Kûfe'ye gelen haberlerin Humeyme'deki İmam'a iletilmesi görevini sürdürmüştür. Bükeyr, Humeyme'deki İmam ile dikkat çekmemek amacıyla genellikle tebdil-i kıyafetle bir tüccar kisvesi ve görünümü altında görüşmüştür. Mesela Seleme b. Büceyr, Kûfe'de vefat ettiğinde, onun haberini Muhammed b. Ali'ye vermek ve yeni direktifler almak amacıyla tüccar kisvesine bürünen İbn Mâhân, Humeyme'ye bu şekilde gelmiştir. Dikkat çekmemesi için özel önlemler alınan bu görüşmelerde Bükeyr, Kûfe'den davet için toplanan ilk yardımları İmam'a teslim etmiştir.⁴⁶

Kûfe'den davet amacıyla Horasan'a bir diğer gidişinde yanında Saîd el-Hareşî bulunmuş ve Horasan'da etkili işler yaparak daveti güçlendirdikten sonra Sind bölgesine geçmiştir. Yukarıda da değinildiği üzere Emevîlerin Sind valisi Cüneyd b. Abdurrahmân (ö. 116/734) ile dostluk kurmuş ve bu dostluğun neticesinde onun yanında kâtip olarak bulunmuştur.⁴⁷ Anlaşıldığı kadarıyla kıvrak zekâlı ve yetenekli birisi olan Bükeyr gittiği yerlere uyum sağlayabilmekte ve kritik görevler yerine getirmektedir.

Ahbâr'a göre belli bir müddet olduğu anlaşılan ve hakkında çok fazla detay olmayan bu görevinin ardından Bükeyr, davete kaldığı yerden devam etmiş ve Horasan'a doğru hareket etmiştir. Cürcan'da bir müddet kaldıktan sonra Merv'e geçmiş ve nakîblerden Süleyman b. Kesîr'in yanında yaklaşık 2 ay konaklamıştır. Bu esnada Süleyman, arkadaşları olan ve sonradan nakîbleri oluşturacak Malik b. Heysem'i, Amr b. A'yen'i, Ziyâd b. Salih'i, Talha b. Zürayk'ı, Ebu'n-Necm'i, Hâlid b. İbrâhîm'i, Ebû Dâvûd'u ve Âlâ b. Hureys'i tanıştırmakla Bükeyr'e biat etmelerini sağlamıştır.⁴⁸ Mâlik b. Heysem vasıtasıyla da Musa b. Ka'b, Bükeyr'e biat etmiştir.⁴⁹

Tam tarihi net olmamakla beraber *Ahbâr*'da yer alan bir rivayette Bükeyr, taraftar sayısının artması ve Horasan'da işlerin gelişmesi üzerine faaliyetlerin daha sağlam ve intizamlı yürütülmesi amacıyla davetçiler arasında bir organizasyona gitmiştir. İçlerinden 12'si nakîb yani üst düzey idareci olmak üzere toplamda 70 davetçi ve bu

duyduğum güvenden ötürü, (onun varlığından mahrum kalma pahasına) sizi kendime tercih ederek onu size yolladım. Vesselâm." Bk. Meçhul, *Ahbâr*, 209-213.

⁴⁴ Meçhul, *Ahbâr*, 209-213.

⁴⁵ Geniş bilgi için bk. Meçhul, *Ahbâr*, 224.

⁴⁶ Meçhul, *Ahbâr*, 196.

⁴⁷ Meçhul, *Ahbâr*, 201; Şemseddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymaz ez-Zehbî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, thk. Şuayb el-Arnâvût, Hüseyin el-Esed (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405), 6/51.

⁴⁸ Meçhul, *Ahbâr*, 201-202.

⁴⁹ Meçhul, *Ahbâr*, 202.

isimlerin yedeklerini belirlemiştir. Bu toplantı Süleymân b. Kesîr'in evinde gerçekleşmiş ve toplantıda bulunanlara nakîbliğin ne olduğu konusunda bilgiler vererek birbirlerini kıskanmamalarını istemiştir. Ayrıca Hz. Peygamber'in ve diğer peygamberlerin davet ve mücadelelerinden getirdiği örneklerle bu görevin önemini ortaya koymuştur.⁵⁰

Kaynaklarda yukarıda zikredilen hususların tam olarak tarihi yoksa da bazı hadiseler hakkında kronolojik bilgiler bulunmaktadır. Horasan'a bazen Bükeyr'in kendisi gittiği gibi bazen de o, diğer davetçileri göndermiştir. Nitekim Bükeyr 107/725-726 yılında Ebû İkrime, Ebû Muhammed es-Sâdık, Muhammed b. Huneys ve Ammâr b. el-Abbâdî'yi davet ve propaganda amacıyla Horasan'a göndermiştir. Ancak onların Horasan'daki faaliyetleri Kinde kabilesinin dikkatini çekmiş ve bunu Emevî idarecilerine bildirmeleri üzerine davetçiler Horasan valisi Esed b. Abdullah el-Kasrî tarafından yakalanarak idam edilmiştir. Aralarından yalnız Ammâr b. el-Abbâdî kaçmayı başarmış ve Bükeyr'in yanına gelmiştir. Ertesi yıl Ammâr el-Abbâdî tekrar bir grupla Horasan'a gönderilmiş ancak yine bir ihbar neticesinde bu sefer Ammâr valinin cezalandırmasından kurtulamamıştır.⁵¹

İhtilal sürecinde yaşanan sorunlara çözüm bulmaya gayret eden Bükeyr b. Mâhân, 118/736'da Horasan'daki Abbâsî propagandasını yürütmesi için yetenekleriyle dikkat çeken Ammâr b. Yezîd'i liderliğe getirmiştir. Ammâr, Merv'e gelmiş ve faaliyetlerini Hidâş takma adıyla yürütmüştür.⁵² Hidâş, Abbâsî hareketi adına çalışmaya başlamış, etrafına kısa sürede kalabalık bir grup toplanmıştır. Başarılı olsa da zamanla fikirsel açıdan davetten uzaklaştığı gibi bazı davetçileri yanına çekmeyi başarmıştır. Ancak Horasan'daki yayılan etkisi, Emevî idarecilerine ulaşmış ve vali Esed'in adamları tarafından yakalanarak öldürülmüştür.⁵³ Bir rivayette daveti bölmesi ve rayından çıkarmaya çalışması sebebiyle İmam Muhammed'in emriyle taraftarlar tarafından

⁵⁰ Meçhul, *Ahbâr*, 214; Nakîbleri Bükeyr'in seçtiği rivayetlerinin yanında başka isimlerin seçtiğine dair rivayetler de bulunur. Tartışma için bk. Nahide Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000), 41-42.

⁵¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 7/40, 43; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 3/32; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 4/177, 181.

⁵² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 7/109; Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh* (b.y.: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, ts.), 6/60-61; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 3/84; Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi tarihi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Mustafa Abdulkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992), 7/186; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 4/229; Ebü'l-Fidâ İmâdüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Dâru'l-Fikr, 1407/1986), 9/229; Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kahire* (Mısır: Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâdu'l-Kavmiyye, Dâru'l-Kütüb, ts.), 1/278.

⁵³ Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, 6/60-61; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 3/84; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 4/229; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9/229; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 1/278.

öldürülmüştür.⁵⁴ Yaşanan bu hadiseler, İmam Muhammed'in Hidâş'ı destekleyen Abbâsî davetçileriyle bir süre ilişkisini kesmesine ve bazı soğukluklara sebep olmuştur.⁵⁵

Horasan'daki bazı Abbâsî yandaşları ise düşünce ve davalarına bağlı kaldıklarını göstermek için İmam Muhammed b. Ali'nin yanına 120/738 yılında nakîblerden Süleymân b. Kesîr'i yolladılar. İmam, Hidâş'a olan desteklerinden dolayı taraftarlara kırgınlığını iletmiştir. İmamla görüşükten sonra aldığı mektupla Horasan'a dönen Süleymân, taraftarlarla açtıkları mektupta sadece besmelenin yazılı olduğunu görünce yanlış yaptıklarını anlamışlardır. Bu hadisenin ardından da İmam Muhammed durumu incelemek ve ilişkileri düzeltmek üzere Bükeyr b. Mâhân'ı Horasan'a yollamıştır. Ancak onu çok fazla dikkate almamaları üzerine o geri dönmek zorunda kalmıştır. Ardından İmam, Bükeyr'i demir ve bronz asalarla Horasan'a göndermiş ve Bükeyr, bu gelişinde nakîb ve dâîlere İmam'dan gelen bu emanetleri vermiştir.⁵⁶

Bu metalden sopalar muhtemelen davetin artık yumuşak söz ve mektup aşamasından, gerekirse güce başvurulacak sert ve disiplinli bir aşamaya geçtiğinin bir işaretidir. İmam bunlarla onlara "Yolumuz demir gibi sağlamdır, disiplinimiz demir gibi serttir. Ya bu disipline uyarsınız ya da demirin gücüyle karşılaşacaksınız." mesajını vermekteydi. Nitekim onlar, bunun ardından Hidâş'ın fikirlerinin Abbâsî daveti ve liderleriyle hiçbir alakası olmadığını, ona uymanın bir hata olduğunu anlamış ve bozulan ilişkiler tekrar rayına oturmuştur.

Nasr b. Seyyâr'ın Emevîlerin Horasan valisi olmasından sonra Bükeyr, İmam Muhammed b. Ali'nin isteğiyle 122/739-740 yılında Kûfe'ye gelmiştir. Burada bulunduğu esnada Bükeyr, Ali evlâdı adına harekete geçen Zeyd b. Ali (ö. 122/740) isyanında, İmam Muhammed'in direktifleri doğrultusunda açığa çıkmama ve davete sekte vurdurmama adına davetçilerin tarafsız bir tutum izlemelerini ve geri planda kalmalarını sağlamıştır.⁵⁷ Ancak sonrasında Abbâsîler, Zeyd b. Ali isyanında yaşananları fırsata çevirmesini bilmiş ve propagandalarında malzeme olarak kullanmıştır.⁵⁸

Zeyd b. Ali isyanından sonra Bükeyr propaganda ve davet için Horasan'a gittiğinde Merv ve Cürcân'da taraftarla toplantılar yapmıştır. Burada davetçilerden Kâmil b. Muzaffer'in evinde bulunduğu sırada dikkatleri üzerine çekmesi onun muhbirler tarafından şikâyet edilmesine sebep olmuştur. Bölgeye Esed b. Abdullah'ın ölümünden sonra 120/738 yılında yeni vali olarak atanan Nasr b. Seyyâr tarafından onun hakkında takibat başlatılmıştır. Ancak nakîb ve dâîlerin Nasr'ın etrafında olmaları sayesinde elde ettikleri istihbarat ve kendi aralarında koordineli hareket etmeleri sayesinde takibatın başarısız sonuçlanmasısaglanmıştır. Bükeyr burada kaldığı süre boyunca durmamış

⁵⁴ Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, 4/159.

⁵⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 10/389.

⁵⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 7/141-142; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 4/247.

⁵⁷ Geniş bilgi için bk. Meçhul, *Ahbâr*, 230-232.

⁵⁸ Ahmet Bağlıoğlu, "Abbâsî Devleti'nin Oluşum Sürecinde Şii Hareketler", *Dini Araştırmalar* 3/8 (01 Haziran 2000), 92.

Horasan'ın birçok köy ve kasabasında davet adına çalışmalarda bulunmuş ve bir süre sonra Kûfe'ye dönmüştür.⁵⁹

Bükeyr davetin ilerleyen yıllarında Kûfe'deyken hapse düşmüştü. Bir rivayete göre o Kûfe'de 124/741'de bir evde yaptığı toplantıdan ötürü tutuklanmıştı.⁶⁰ Ancak daha çok kabul gören görüşe göre de borcu sebebiyle Kûfe'de iken yakalanıp hapse atılmıştı. Sahip olduğu bütün mal varlığını Abbâsî hareketi için harcayan Bükeyr o sırada maddi gücünün olmaması sebebiyle alacaklılarına borcunu ödeyememiş ve alıkonulmuştu.⁶¹ Hapishanede iken Yûnus Ebû Âsım ve Îsâ b. Ma'kal el-İclî ile tanışan Bükeyr burada da davet adına çalışmalarını sürdürmeye devam etmiş ve bu iki ismin Abbâsî hareketine katılmasını sağlamıştı. Bir rivayete göre de o sırada Îsâ b. Ma'kal'in kölesi olan ve zekasıyla dikkat çeken Ebû Müslim el-Horasânî'yi ondan satın almıştı. Bir müddet sonra maddi durumu iyi olan damadı Ebû Seleme'nin borçlarını ödemesi ile Bükeyr b. Mâhân hapisten kurtulmuştu.⁶² Bu rivayet bağlamında Ebû Müslim'i, İmam Muhammed b. Ali'nin oğlu İbrâhîm'e hediye eden kişi Bükeyr olmuştu.⁶³

İmam Muhammed b. Ali, vefat etmeden önce yanına gelen Bükeyr'e kendisinden sonra yerine oğlu İbrâhîm'i bıraktığını haber vermiş ve İbrâhîm'i de yanlarına çağırıştır. İbrâhîm'e davetin liderinde olması gereken ahlâkî nasihatlerde bulunmuş ve işlerinde Bükeyr'e güvenmesini tembihlemiştir.⁶⁴ Bu son günlerinde Bükeyr İmam'ın yanında bulunduğu gibi onun vefatının ardından İmam İbrâhîm ile de bir müddet kalmıştır.⁶⁵ Muhtemelen hareketin geleceğiyle ilgili plan ve programları değerlendirmiş olmalıdırlar.

Bükeyr 125/742-43 yılında⁶⁶ Muhammed b. Ali'nin ölüm haberini ve yerine oğlu İbrâhîm'in geçtiğini üst düzey davet mensuplarına bildirmek için İmam'dan aldığı mektuplarla Horasan'a gitmiştir.⁶⁷ Burada Ebû Avn, Âmir b. İsmâîl, Ebû İsmâîl ve Hâlid b. Bermek ile görüşmüş ve onlara yeni İmam'ın İbrâhîm b. Muhammed olduğunu haber vererek mektupları okumuştur. Yeni İmam'a itaatin ikrar edilmesinin ardından Bükeyr 8 kişilik bir heyet hazırlanmasını istemiş ve onların İmam'a ziyaret gerçekleştirmelerini sağlamıştır. Heyet, toplanan maddi yardımlarla beraber, Bükeyr rehberliğinde İmam'ı ziyaret etmiştir. Ardından Horasan'a geri dönen heyet İmam'ın haberlerini taraftarlara

⁵⁹ Meçhul, *Ahbâr*, 233.

⁶⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 7/198; Nadir Karakuş, *Bir İhtilalcinin Anatomisi: Ebu Müslim Horasani* (İstanbul: Neva Yayınları, 2017), 38.

⁶¹ Meçhul, *Ahbâr*, 245.

⁶² Hüseyin Atvân, *Da'vetü'l-'Abbâsîyye, târîh ve tatavvur* (Beyrût: Dâru'l-Cîl, 1415/1995), 243.

⁶³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 7/198; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/229; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, 4/279.

⁶⁴ Meçhul, *Ahbâr*, 237-238.

⁶⁵ Meçhul, *Ahbâr*, 239-240.

⁶⁶ *Ahbâr*'da bu hadisenin İmam'ın vefat ettiği 125/742-43 yılı zikredilir. Ancak aşağıda zikredilen diğer kaynaklarda 126/743-44 yılı zikredilir. Meçhul, *Ahbâr*, 240.

⁶⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 7/294-295; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 3/217; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/252; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/320; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zamân*, 11/259; Ebû'l-Ferec Barhebraeus Yuhanna İbnü'l-İbrî, *Târîhu muhtasari'd-düvel*, thk. el-Yesûî Anton Sâlihânî (Beyrut: Dâru's-Şark, 1992), 118.

anlatarak onların davaya olan sevgi ve bağlılıkları arttırmışlardır. Bunlar Bükeyr'in Abbâsî ihtilal süreci adına Horasan'da yaptığı son önemli faaliyeti olmuştur.

Bükeyr b. Mâhân'ın dilinden hem *Ahbâr*'da hem de diğer kaynaklarda İmamlar'ın bazı müjde ve sakındırmalarına dair anlatılır yer almaktadır. Bunlardan biri, İmam İbrâhîm'den aldığı bilgiye göre Bükeyr, taraftarlarından Zeyd b. Ali'nin katlinden sonra Horasan'a giden oğlu Yahya'dan uzak durulmasını istemesidir.⁶⁸ Yine bir diğeri de İmam Muhammed'in Bükeyr'e söylediğidir. Buna göre Hz. Peygamber, siyah sancakların Horasan'da ortaya çıkacağı ve zafer elde edileceği müjdesini vermiştir.⁶⁹ Bir diğer ilgi çekici husus Bükeyr b. Mâhân'ın davet mensuplarından Âmir b. İsmail el-Hâris'e (Müslieoğulları'ndan) Emevî halifesi II. Mervan'ı öldüreceğine dair müjdedir. Nitekim Abbâsî kuvvetleri Mısır'da II. Mervan'ı kovalamış, Âmir b. İsmail'in içinde bulunduğu kuvvet Bükeyr'in bu sözlerinden de aldığı cesaretle ve onun söylediği "Haydi gençler saldırın!" (دهيد يا جوانان) sözünü saldırmışlar ve II. Mervan'ı öldürmüşlerdir.⁷⁰

3.3. Abbâsî Davet Hareketine Kazandırdığı Önemli İsimler

Davete dâhil olduğu süreçten itibaren neredeyse tüm maddi varlığını ve manevi gayretini harekete adam kazandırmaya ve teşkilatlanmaya adanmış Bükeyr vasıtasıyla harekete birçok önemli kimse dâhil olmuştur. Vefat ettiği zamana kadar davetin hemen her aşamasında Bükeyr b. Mâhân'ın izlerinin görüldüğünü söylemek mümkündür. Elbette bu isimlerin hepsini tek tek tespit etmek mümkün olmamakla beraber kaynaklara bazıları yansımıştır.

Onun gayretleri neticesinde birçok önemli isim harekete dâhil olmuştur. Bu bağlamda Bükeyr, Cürcan'a ilk gittiğinde onun vasıtasıyla davete ilk katılanlar arasında Yezîd b. Hüneyd, Ebû Ubeyde Kays b. Sırrî el-Müslî ve Süleyman b. Kesîr el-Huzâî zikredilmektedir.⁷¹ Özellikle Süleyman b. Kesîr'in hem Horasandaki kabilevi gücü hem de davet sürecinde uzun yıllar devam eden katkıları davetin başarısında önem arz etmiştir.⁷² Bükeyr, Cürcan eşrafından Ebû Avn Abdülmelik b. Yezîd el-Horasânî'nin de harekete dâhil olmasında etkili olmuştur. Bu noktada o ihtilal sürecinde askerî açıdan birçok önemli görevi yerine getirmiş ve devlet kurulduktan sonra da hem kendisi Horasan ve Mısır valiliklerine getirilmiş hem de aile fertleri siyasi ve askeri görevlere getirilerek önemli hizmetler ifa etmişlerdir.⁷³

Bükeyr'in harekete kazandırdığı diğer iki isim ise hareketin en üst düzey görevlerini yerine getirmiştir. Ebû Seleme Hafs b. Süleymân el-Hâllâl hareketin veziri;

⁶⁸ Meçhul, *Ahbâr*, 242.

⁶⁹ Meçhul, *Ahbâr*, 245.

⁷⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 7/441-442.

⁷¹ Meçhul, *Ahbâr*, 201.

⁷² Mehmet Dalkılıç, "Süleyman bin Kesir El-Huzâî'nin Öldürülmesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/21 (2012), 286-287.

⁷³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 7/389, 7/391, /458, 8/31-38, 8/116, 8/123, 8/128, 8/180; Meçhul, *Ahbâr*, 223-224, 378; Osman Aydın, "Ebû Avn el-Horasânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), EK-1/361-362.

Ebû Müslim de hareketin emiri olarak görev almışlardır. Ebû Seleme Hâris b. Kâ'b kabilesinin mevlası olup ticaretle uğraşan zengin birisiydi. Servetini ihtilal hareketini desteklemek için harcamış ve Bükeyr ölümünden önce İmam İbrâhîm'e onu tavsiye etmiştir.⁷⁴ İmam'ın uygun görmesiyle baş dâî olarak Ebû Müslim'in Horasan'a gönderilmesine kadar ihtilâl hareketini organize etmiştir.⁷⁵ Ancak onun Ali evlâdına meyyâl davranışları Abbâsîler'in tepkisini çekmiş ve Seffâh, Ebû Seleme'yi sonradan Horasan valiliğini deruhte eden Ebû Müslim aracılığı ile suikastla ortadan kaldırtmıştır (Receb 132/Şubat 750).⁷⁶

İhtilalin en önemli ve belki de bu sebeple en tartışmalı figürü olan Ebû Müslim'in kişiliği ve harekete katılımı hakkında çok farklı rivayetler yer almaktadır. Bunlardan biri de Ebû Müslim'i İmam İbrâhîm'e tanıtan ve hediye eden kişinin Bükeyr olduğudur. Yukarıda da bahsedildiği üzere Bükeyr Kûfe'de hapse düştüğünde orada davete kazandırdığı İsâ b. Ma'kal'ın mevlası olan Ebû Müslim'i satın almış ve serbest kaldıktan sonra onu İmam İbrâhîm'e hediye etmiştir.⁷⁷ Ancak bu hususta hikâyenin, Abbâsîler tarafından Ebû Müslim'in itibarını zedelemek için uydurulmuş olabileceği düşünülmektedir.⁷⁸ Ebû Müslim Horasan'ın ele geçirilmesinde başarılı ve kritik rol oynadığı gibi Abbâsîler'e muhalif birçok kişi ve grubu da tasfiye etmiştir. Ancak elde ettiği güçle Abbâsî halifeleri tarafından tehdit unsuru görülerek Mansûr tarafından öldürtülmüştür (ö. 137/755).⁷⁹

4. Vefatı

Bükeyr, Abbâsî hareketinin en etkin dönemlerinden birinde bahsi geçtiği üzere 127/744 yılında Horasan'dan Humeyme'ye dönmüş, davet adına topladığı yardımları İmam'a teslim etmişti.⁸⁰ Sonrasında Kûfe'ye döndüğünde Bükeyr, bir müddet sonra ölümüne sebep olan hastalığa yakalanmıştır. Elbetteki hem hapisteki şartlar hem de zorlu yolculuklar onun yıpranmasına ve hastalanmasına neden olmuştur.

Bükeyr'in vefatından önce yanında ailesi ve davetten bazı isimler bulunmuştur. Ömrünü Abbâsî ihtilal sürecinin başarıya ulaşmasına adanmış olan Bükeyr, son zamanlarında dahi damadı Ebû Seleme'ye Abbâsî davetinin selameti için bilgiler vermeye çalışmıştır. Hatta bu konuşmaları yaparken bayılmış, başını koyduktan kısa bir süre sonra 127/745 yılında ihtilalin başarıya ulaşmasından birkaç sene evvel Kûfe'de vefat etmiştir.⁸¹

Ölümü, Abbâsî hareketi için bir kayıp olsa da onun bıraktığı miras ve etkisi, Abbâsî devriminin başarısında önemli bir yer tutmaktadır. Bükeyr'in çalışmaları, liderliği,

⁷⁴ Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, 4/118.

⁷⁵ Meçhul, *Ahbâr*, 247-249.

⁷⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 7/449-451.

⁷⁷ Meçhul, *Ahbâr*, 248.

⁷⁸ Zaryâb, "Bokayr b. Mâhân".

⁷⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 7/479-494.

⁸⁰ Atvân, *Da'vetü'l-'Abbâsîyye*, 237.

⁸¹ Meçhul, *Ahbâr*, 249-250.

stratejik düşünme yeteneği ve ideolojik bağlılığı, Abbâsî hanedanının iktidara gelmesinde temel taşlardan biri olarak kabul edilmektedir. Tarihçiler Bükeyr'i, Abbâsî propagandasının şekillenmesinde ve Emevîler'in çöküşünde kilit bir figür olarak değerlendirmektedir.

SONUÇ

Abbâsî daveti çeşitli yönleriyle detaylı çalışmaların yapılması gereken önemli bir alandır. Bu hususta gerek Türkçe'de gerekse diğer dillerde birçok çalışma bulunmaktadır. Bu sürecin bütün yönleri ve yeni bakış açılarıyla araştırılması gerekmektedir. Davet sürecini anlamak açısından mezkûr süreçte yer alan şahısların derinlemesine biyografilerinin araştırılmasında fayda bulunmaktadır. İhtilal sürecinde yer alan ve kritik görevler üstlenen Bükeyr davetin başarıyla sonuçlanmasını göremeden vefat etmiştir.

Erken vefatına rağmen Bükeyr b. Mâhân, Abbâsî hareketinin şekillenmesinde ve Emevîler'in yıkılışında müessir bir iz bırakmıştır. Onun stratejik zekâsı ve liderliği, Abbâsî davasının Horasan gibi kritik bölgelerde yayılmasına katkıda bulunmuş ve nihayetinde Abbâsî hanedanının kuruluşuna giden yolu açmıştır. Onun Abbâsî propagandasının en önemli isimlerinden biri ve dönemin siyasi dinamiklerini etkileyen bir figür olduğu değerlendirilmektedir.

Bükeyr b. Mâhân, İslâm tarihinin kritik dönüm noktalarından birinde yer almış bir liderdir. Onun hayatı, Emevîler'e karşı verilen mücadelelerin ve Abbâsî hareketinin yükselişinin bir yansımasıdır. Bükeyr'in stratejik ve ideolojik katkıları, Abbâsî hanedanının kuruluşundaki kilometre taşlarından biri olmuştur. Onun hikâyesi, sadece bir askerin veya bürokratin hikâyesi değil aynı zamanda bir ideoloğun, bir liderin ve bir devrimcinin hikâyesidir. Bu biyografi, Bükeyr b. Mâhân'ın hayatını ve Abbâsî davetindeki yerini daha geniş bir perspektiften ele alarak, onun İslâm tarihindeki önemini vurgulamaya çalışmıştır. Ayrıca Bükeyr gibi davet sürecinin başında rol alan ancak müstakil biyografileri çalışılmayan diğer tarihi şahısların da çalışılması, Emevîler'in yıkılış ve Abbâsîler'in kuruluş tarihinin daha iyi anlaşılması açısından önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- Agha, Saleh Said. "Bukayr b. Mâhân". *Encyclopaedia of Islam* (3. Edisyon). Erişim 01 Mayıs 2025. <https://referenceworks.brill.com/display/entries/EI30/COM-23724.xml>
- Atvân, Hüseyin. *Da'vetü'l-Abbâsîyye, târîh ve tatavvur*. Beyrût: Dâru'l-Cîl, 2. Basım, 1415/1995.
- Aydınlı, Osman. "Ebû Avn el-Horasânî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. EK-1. Ankara: TDV Yayınları, 2020. <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/ebu-avn-el-horasanı>
- Bâ Mahreme, Ebû Muhammed Afîfüddîn Abdullâh Tayyib b. Abdillâh b. Ahmed. *Kılâdetü'n-nahr fî vefeyâtî a'yânî'd-dehr*. thk. Bû Cum'a Mekrî, Hâlid Zevârî. 6 Cilt. Cidde: Dâru'l-Menhâc, 1428/2008.
- Bağlıoğlu, Ahmet. "Abbâsî Devleti'nin Oluşum Sürecinde Şii Hareketler". *Dini Araştırmalar* 3/8 (01 Haziran 2000), 81-96.

- Bekrî, Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdülazîz b. Muhammed. *Mu'cemu me'sta'cem min esmâ'î'l-bilâd ve'l-mevâzî*. 4 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 3. Basım, 1403.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-. *Ensâbü'l-eşraf*. thk. Suheyl Zekkâr - Riyâd ez-Ziriklî. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1996.
- Bıyıklı, Murat. *Abbâsî İhtilalinin Mimarları (Muhammed b. Ali ve İbrâhim b. Muhammed)*. Konya: Hikmetevi Yayınları, 2023.
- Bozkurt, Nahide. *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000.
- Burrî, Muhammed b. Ebî Bekr b. 'Abdullâh et-Tilimsânî. *el-Cevhere fî Nesebi'n-Nebî ve Ashâbi'l-'Aşere*. thk. Muhammed et-Tûncî. 2 Cilt. Riyad: Dâru'r-Rifâ'î, 1403/1983.
- Cemâluddîn el-Mizzî, Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. 'Abdurrahmân b. Yûsuf el-Kelbî. *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâ'î'l-ricâl*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400/1980.
- Crone, Patricia. *Slaves on Horses: the Evolution of the Islamic Polity*. Cambridge: Cambridge University Press, 1980.
- Dalkılıç, Mehmet. "Süleyman b. Kesir El-Huzâî'nin Öldürülmesi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/21 (2012), 285-292.
- Dineverî, Ebû Hanife Ahmed b. Davud b. Venend. *Ahbârü't-tivâl*. Bağdad: Mektebetü'l-Müsenna, ts.
- Hamarine, Salih. *Buhûs ve dirasât fî'd-da'veti'l-Abbâsiyye ve'l-asri'l-Abbâsiyyi'l-evvel*. Amman: Dârü'l-Yenâbi', 2004.
- Hamevî, Şihâbüddîn Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî Yâkût. *Mu'cemü'l-büldân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sâdr, 2. Basım, 1995.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Sîkatüddîn Ali b. Hasan b. Hibetullâh. *Târîhu Dımaşk*. thk. Amr b. Garâme el-Amrî. 80 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî. *Târîhu İbn Haldûn = Kitâbü'l-'İber ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men âsârahüm min zevi's-sultânî'l-ekber*. thk. Halîl Şehâde. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 1408/1988.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemseddîn Ahmed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr el-Bermekî el-İrbilî. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân mimmâ sebete bi'n-nakl evi's-semâ' ev esbetehü'l-'ayân*. thk. İhsan Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sadr, 1900.
- İbn Hibbân, Ahmed b. Hibbân b. Mu'az b. Ma'bed et-Temîmî. *Meşâhîru 'ulemâi'l-emsâr ve a'lâmu fukahâi'l-aktâr*. thk. Merzûk 'Alî İbrâhîm. el-Mansûra: Dâru'l-Vefâ, 1411/1991.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâdüddin İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 15 Cilt. Dâru'l-Fikr, 1407/1986.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî. *Muhtasâru târîhi Dımaşk libni Asâkir*. thk. Ruhiye en-Nehhas, Riyâd Abdülhamid Murad, Muhammed Mutî'. 29 Cilt. Dımaşk/Suriye: Dârü'l-Fikr, 1402/1984.
- İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed. *Tecâribü'l-ümem ve te'âkibü'l-himem*. thk. Ebu'l-Kâsım İmâmî. Tahran: Seruş, 2000.

- İbn Sa'd, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Sa'd b. Menî'. *et-Tabakâtu'l-kübrâ - mutemmimu't-tâbi'in*. thk. Ziyâd Muhammed Mansûr. Medine: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 2. Basım, 1408/1987.
- İbn Tağrîberdî, Ebû'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf. *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kahire*. 16 Cilt. Mısır: Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâdu'l-Kavmiyye, Dâru'l-Kütüb, ts.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî. *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Mustafa Abdulkâdir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasan İzzeddîn Ali b. Muhammed b. Abdülkerîm. *el-Kâmil fî't-târîh*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyye, 1417/1997.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasan İzzeddîn Ali b. Muhammed b. Abdülkerîm. *Usdu'l-ğâbe fî ma'rifeti's-Sahâbe*. thk. 'Alî Muhammed Mu'avvîd - 'Âdil Ahmed 'Abdulmevcûd. 8 Cilt. b.y: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415/1994.
- İbnü'l-İbrî, Ebû'l-Ferec Barhebraeus Yuhanna. *Târîhu muhtasari'd-düvel*. thk. el-Yesûî Anton Sâlihânî. Beyrut: Dâru's-Şark, 2. Basım, 1992.
- Karakuş, Nadir. *Bir İhtilalcinin Anatomisi: Ebu Müslim Horasani*. İstanbul: Neva Yayınları, 2017.
- Kazvînî, Ebû Yahyâ Zekerîyyâ b. Muhammed b. Mahmûd. *Âsârü'l-bilâd ve ahhârü'l-'ibâd*. Beyrut: Dâru Sadır, ts.
- Makdisî, Mutahhar b. Tâhir. *el-Bed' ve't-târîh*. 6 Cilt. b.y.: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, ts.
- Meçhul. *Ahhârü'd-devleti'l-Abbâsiyye ve fî ahhârî'l-Abbâs ve veledihî*. thk. Abdülazîz Dûrî - Abdülcebbâr el-Muttalibî. Beyrut: Dâru't-Talîa, 1971.
- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali. *et-Tenbîh ve'l-işrâf*. thk. Abdullah İsmail es-Sâvî. Kahire: Dâru's-Sâvî, ts.
- Özbayraktar, Aykut. "Râfi' b. Leys İsyanı". *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6 (Aralık 2019), 165-191.
- Rahman, Zabihur. *Sind Bölgesinin Fethi ve İslâmlaşması (H. 15-416/M. 636-1026)*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Safedî, Ebû's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed Arnavut Türkî Mustafa. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2000.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur el-Mervezî. *el-Ensâb*. ed. Abdullah Ömer el-Bârûdî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cinân, 1988.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Şemseddin Ebu'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu b. Abdillâh. *Mirâtü'z-zamân fî tevârîhi'l-a'yân*. 23 Cilt. Dimeşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1434/2013.
- Sourdel, Dominique. "Bukayr b. Mâhân". *The Encyclopaedia of Islam (Second Edition)*, ts. <https://referenceworks.brill.com/display/entries/EIEO/SIM-1506.xml>
- Suheylî, Ebû'l-Kâsım 'Abdurrahman b. 'Abdullâh b. Ahmed. *er-Ravd'ul-unuf fî şerhi's-Sîreti'n-Nebevîyye*. thk. 'Umar 'Abdüsselâm es-Selâmî. 7 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1421/2000.
- Şâbüştî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed. *ed-Deyârât*. thk. Korkîs Avvâd. Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-Arabî, 1406/1986.

- Taberî, Ebû Ca'fer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid. *Târîhu't-Taberî: Târîhu'r-rusul ve'l-mülûk*. thk. Arîb b. Sa'd el-Kurtubî. 11 Cilt. Beyrut: Dâru't-Türâs, 2. Basım, 1387.
- Temir, Hakan. *Nesep Atlası*. İstanbul: MÜİFV Yayınları, 2021.
- Vâkıdî, Muhammed b. Ömer b. Vâkıd es-Sehmî el-Eslemî Ebû Abdullah. *er-Ridde me'a nebzetin min futûhi'l-İrâk ve zikri'l-Musennâ b. Hârise eş-Şeybânî*. thk. Yahyâ el-Cebûrî. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1410/1990.
- Vekî', Ebû Bekr Muhammed b. Halef b. Hayyân b. Sadaka ed-Dabbi el-Bağdâdî. *Âhbâru'l-kudât*. thk. 'Abdul'azîz Mustafâ el-Merâğî. 3 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu't-Ticâriyyetu'l-Kubrâ, 1366/1947.
- Ya'kûbî, İbn Vâzih Ahmed b. İshâk b. Ca'fer el-. *el-Büldân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2002.
- Zaryâb, 'Abbâs. "Bokayr b. Mâhân". *Encyclopaedia Iranica*. Erişim 01 Mayıs 2025. <https://www.iranicaonline.org/articles/bokayr-b/>
- Zehebî, Şemseddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymaz ez-. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. thk. Şuayb el-Arnâvût, Hüseyin el-Esed. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1405.
- "Bükeyr b. Mahan". *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*. C. 22. İstanbul: Anadolu Yayıncılık, 1983.